GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

दिनकरमिश्रविरचिता रघुवंश-सुवोधिनीटीकायाः पाठसमीक्षा

सीमन्तिनी सेठ्, डॉ. मञ्जुला जे. विरडीया

पीएच्. डी. शोधछात्रा, संस्कृत विभाग
भाषासाहित्य भवन, गुजरात युनिवर्सिटी, अहमदाबाद
Email- simanteeni11@gmail.com
Mob- 8456913600

संस्कृत विभाग
भाषासाहित्य भवन, गुजरात युनिवर्सिटी, अहमदाबाद

उपक्रम

कविशिरोमणिः कविकुलगुरुः कालिदासः कविश्रेष्ठः इति उच्यते। कालिदासेन अभिज्ञानशाकुन्तलम्, विक्रमोर्वशीयम्, मालविकाग्निमित्रम् च इति त्रीणि रुपकाणि, रघुवंशम्, कुमारसम्भवम् च इति द्वे महाकाव्य, ऋतुसंहारम्, मेघदूतं च इति द्वे खण्डकाव्ये विरचितानि। तस्य कौशलं यथा पद्यरचनायां तथैव नाटकेषु वर्तते।

रघुवंशमहाकाव्यस्य परिचय

रघुवंशम् एकोनविंशतिसर्गात्मकं लालित्यपूर्णं महाकाव्यमस्ति। सूर्यकुलोत्पन्नानां भूपतीनां चरितकथानात्मकं वर्तते। रघुवंशस्योपरि अनेकानि टीकानि लभ्यन्ते। भारतीयैः पश्चात्यैः च विद्वद्भिः कृताः रघुवंशस्य अनेकाः टिकाः समुपलभ्यन्ते। तासु मल्लिनाथसूरेः टीका प्रसिद्धा। तस्याः नाम सञ्जीवनी-टीका इति। हिन्दी भाषायाम् अपि रघुवंशस्य टीका वर्तते, यस्या नाम भावार्थ दीपिका भाषा टीका इति। एवमेव रघुवंशस्य सुबोधिनी नाम्ना टीका अपि वर्तते। यस्या टीकाकारः दिनकरमिश्रः।

टीकाकारः दिनकरमिश्र

उपलब्धै प्रमाणैः सुबोधिनीकर्ता षोडशशतकीयः इति विज्ञायते। अस्य ग्रन्थस्य रचनापि एतस्मिन् काले समभवदिति अभ्यूहितुं शक्यते। धर्माङ्गादः कमला च तयोः पुत्रः, सः पोनोला इति प्रदेशनिवासी आसीत्। Son of Dharmangada and kamala; native of Panoala Country) . सुबोधिनीटीकायाः प्रत्येकसर्गान्ते "इति श्रीमद्धर्माङ्गदसुनोः कमलाहृदयनन्दनस्य दिनकरमिश्रकृतौ रघुवंशटीकायां सुबोधिन्यां प्रथमसर्गः" इति लिखितमस्ति।

उपलब्धमातृका

अस्मिन् दिनकरविरचिताया टीका भारतस्य कतिपयेषु ग्रन्थालयेषु उपलब्धाः वर्तते। दिनकरमिश्रस्य सुबोधिनी टीकाया द्वे मातृके पुनेस्थिते भाण्डारकरप्राच्यविद्यामन्दिरहस्तप्रतिसंग्रहालये उपलभ्येते। तस्या क्रमाङ्क BORI 629 OF 1882-83. 444 OF 1887-91. BORI. D. XIII. ii. 585-86. इतोपि एका अपरा मातृका गान्धीनगरस्थितः आचार्यश्री कैलाशसुरिज्ञानमन्दिरे उपलभ्यते। क्रमाङ्कः 552, पत्राणि 140। मूलमातृकेयं सम्प्रति अनुपलब्धा अस्ति। तस्याः प्रतिलिपिः प्राप्यते। मद्रासविश्वविद्यालयेन प्रकाशिते New catalogus catalogorum मध्ये रघुवंशस्य सुबोधिनीटिकायाः नैका मातृकाः सन्ति इति लिखितमस्ति।

1. A catalogue of Sanskrit manuscripts contained in the private libraries of Gujarat, kathiawad, Kachchh, Sindh, and khandens. Vol no. 2, page no. 100, serial no. 174, leaves- 38, date- 1648, deposited in sheth bhimsi manek Mumbai.
2. A Report on the search for Sanskrit Manuscripts in the Bomay Presidency during the year 1882-83 by R.G. Bhandarkar, Bombay, 1884. Quoted by numbers. Vol no. 1, page no- 104, serial no- 629, leaves- 20, remark- canto 3, canto 4 unfinished.
3. Catalogue of manuscripts and books belonging to the Bhau Dꞁji Memorial. Bombay, 1882. Quoted by Pages.

https://www.gapbhasha.org/

No. of pothis or bundle- 234, page no. 106, no. of pages-38.
4. Rajasthan Puratana Granthamala No. 71. A Catalogue of Sanskrit and Prakrit manuscripts in the Rajasthan Oriental Research Institute, (Jodhpur Collection). Pt. VII. 1979. Ed. by Vinayasagar Mahopadhya and D.B.Kshirsagar. page no- 126, serial no- 1133, Acc no. – 25586(1), 1st canto only.
5. Descriptive Catalogue of Sanskrit manuscripts preserved in Ganganath Jha Research Institute, Allahabad. Vol- 3, serial no- 11698, ACC No- 11381/351, Folios- 25, size- 26x11.5 cm, sub- paper, script- devnagri.
6. Descriptive Catalogue of Sanskrit manuscripts in Nagari Pracharini Sabha. Vol. 3. Ed. by Sudhakara Pandeya, Karunapati Tripathi and Mohanlal Tiwari, 1952. Page no- 500, serial no- 303, folios- 19, 8th canto only.
7. A descriptive Catalogue of Sanskrit and Prakrita Manuscripts in the Library of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society. By H.D. Velankar. 4 Volumes in 3 Parts. 1926, 1928 and 1930. Last Part, Jain and Vernacular literature.
8. A Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts deposited in the Gaekwada Library, Bharat Kalabhavana Library and Sanskrit Mahavidyalaya Library, Banaras Hindu University, Banaras, 1971. Quoted by Serial nos.
9. A Report on the search for Sanskrit Manuscripts in the Bomay Presidency during the year 1882-83 by R.G. Bhandarkar, Bombay, 1884. Quoted by numbers.
10. A Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts deposited in the Gaekwada Library, Bharat Kalabhavana Library and Sanskrit Mahavidyalaya Library, Banaras Hindu University, Banaras, 1971. Quoted by Serial nos.
11. A handlist of the Sanskrit manuscripts in the Dahilakshmi Library, Nadiad, West Bengal.
12. A handlist of the 11286 Sanskrit manuscripts in the Indian Museum, Calcutta. These manuscripts which originally belonged to the Archaeological Survey of India are now deposited in the Asiatic Society of Bengal, Calcutta. Numbering mistaken, there being a repetition from 9448-9477.
13. Vishveswarananda Indological Series 10. Descriptive Catalogue of VVRI Manuscripts Collections in Two Parts. Ed. by Viswabandhu. Pt. I. Classified Descriptive Tables, 1959. Pt. II. Initial and Colophonal Extracts, 1959. Published by Vishveswaranada Vedic Research Institute, Sadhu Ashram, Hoshiarpur.
14. A hand list with extracts and notes of the Sanskrit manuscripts in the Prgya Pathsala (Dharmakosha Karyalaya), Wai, Satara District, Bombay Presidency. Prepared and sent by Pandit Lakshman Shastri Joshi. Quoted by Bundle numbers.
15. Descriptive Catalogue of Sanskrit manuscripts in Pragya pathsala, vol- 2, 8797, incomplete, Ed. by Laxman Shastri Joshi in two parts. Wai, 1970.

पाठसमीक्षा

सुबोधिनीटीकायाः मूलमातृका नोपलभ्यते इत्यतः उपलब्धमानयोः मातृकयोः देवनागरीलिपिबद्धां मातृकामाधृत्य ग्रन्थकृतसम्मतः पाठः अस्माभिरभ्युपगतो वर्तते। मातृकेयं देवनागरीलिप्यां विलिखिता। “नमोर्हम्यः श्रीगणेशायनमः” इति लिखित्वा लिपिकारः एतत् प्रतस्य प्रारम्भमकरोत्। अस्य अन्तिमप्रतः नोपलभ्यते। अतः लिप्यान्तरस्य समयः ज्ञातुं न शक्यते। श्लोकान्ते श्लोकक्रमाङ्कस्य व्यवस्था वर्तते। तत्र अक्षराणि पठितुं सुकराणि सन्ति। प्राचीनयोरपि मातृकयोः लेखकप्रमादाभिः कुत्राचित् स्थलेषु भाषाविषयिण्योऽशुद्धयः कृता विलोक्यन्ते। तासु प्रमुखा अशुद्धय एवम्प्रकाराः सन्ति-

1. ‘ख’ इति लिखितव्ये ‘ष’ इति लिखति लिपिकारः। यथा शर्मणसुषा(खा)य इति।
2. पङ्क्त्यान्ते आगतः दण्डः (।) अपूर्णशब्दस्य बोधं कारयति। तथा शुद्धवं।
3. शब्दस्य शुद्धिकरणार्थं तदुपरि ‘।।‘ दण्डद्वयं इति चिह्नं अस्ति।
4. पंङ्क्त्याम् आगताक्षरस्य अधभागे शब्दसंयोगार्थाय (addition) ‘^’ इति संकेतमस्ति।
5. अधिकमषेः उपयिगेन प्रते वर्ण-अक्षराणि अस्पष्टः भूतोसि। तदर्थं लिपिकारः तमक्षरं पुनः दर्शयति। यथा कामधेनुरासीसीत् इति ।
6. बहवः स्थाने पूर्वमात्रा(पडीमात्रा) प्रयोगः दृश्यते।
7. कुत्राचित् एवमपि दृश्यते यत् कर्गजमातृकायां प्रतिलिपिकारस्य लेखनानन्तरमपि केनचित् ईषत् परिवर्तनं कृतमस्ति।
8. मातृकाग्रन्थे क्वचित् ख-ष, य-प, व-ब, ध-घ इत्यादि परिवर्तनादिसदृश्यः सामान्या अशुद्धयः समवलोक्यते।

https://www.gapbhasha.org/

उपसंहार

एवं विधा अशुद्धयः अस्मिन् ग्रन्थे दृश्यते। अस्य मातृकाग्रन्थस्य यद्यपि द्वे मातृके मया प्राप्ता स्तस्तथापि द्वे अपूर्णत्वात् अन्यया सह तुलनायां कः पाठः साधीयान् शुद्धपाठो वा इति निर्धारणस्य कश्चिदेव अवकाशः आसीत्। इत्थं नुतनां विमर्शपद्धतिमनुसृत्य ग्रन्थकृत्सम्मतान् पाठान् युक्तिभिर्निर्णिय दिनकरविरचितस्य रघुवंश-सुबोधिनिटीकायाः समीक्षात्मकम् अपेक्षिताभिः विविधाभिः सूचनाभिः विदुषां समक्षमुपस्थापितमास्ते।

संदर्भग्रन्थसूची

[1] रघुवंशं मल्लिनाथटीकासहितं, कालिदासः, श्री काशीनाथ पाण्डुरंग परब, निर्णयसागर मुम्बई, चतुर्थ संस्करण, शकसंवत्सर 1813
[2] New catalogus catalogorum vol. xxii, editor dr. siniruddha das university of madras, 2011
[3] Subodhini manuscript, BORI, Pune
[4] Subodhini Manuscript, acharyashri kailashsuri gyan mandir, Koba
[5] Descriptive catalogue of manuscript in the library BORI, Pune,
[6] Kalidas granthavali, raviprasad dvivedi, banaras hindu university, vanarasi- 5, 1976

https://www.gapbhasha.org/